

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

από την Αναστασία Κουβέλη

Α.-Β. Ρήγα, «Περιγραφική αναπαράσταση της καθημερινής κοινωνικής πρακτικής στην κατασκήνωση μιας ομάδας παιδιών σχολικής ηλικίας. Η παρατήρηση του ενδοομαδικού φέρεσθαι στο ελεύθερο ομαδικό παιχνίδι», σ. 475-531, στο Κ. Γκουγκουλή, Α. Κούρια (επιμέλεια), 2000, *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19ος και 20ός αιώνας)*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη*.

Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Από τις εργασίες που περιλαμβάνονται στο συλλογικό τόμο *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία* θα επικεντρωθώ στην εργασία της Α.-Β. Ρήγα, με τίτλο «Περιγραφική αναπαράσταση της καθημερινής κοινωνικής πρακτικής στην κατασκήνωση μιας ομάδας παιδιών σχολικής ηλικίας. Η παρατήρηση του ενδοομαδικού φέρεσθαι στο ελεύθερο ομαδικό παιχνίδι», και ειδικότερα στα μεθοδολογικά ζητήματα που θέτει η μελέτη αυτή.

Τα πορίσματα της εργασίας αυτής βασίζονται σε έρευνα πεδίου που διεξήγαγε η Α.-Β. Ρήγα το 1990 σε ιδιωτική κατασκήνωση στη νοτιοανατολική Αττική με ολόήμερες επισκέψεις επί δεκαπέντε ημέρες.

Η μεθοδολογία της μελέτης αυτής βασίζεται σε κοινωνικο-ψυχολογική, ποιοτική προσέγγιση έρευνας πεδίου και η στρατηγική για τη συλλογή των δεδομένων ήταν η χρήση του τριγωνισμού, δηλαδή η χρήση τριών διαφορετικών μεθοδολογικών εργαλείων προσέγγισης των υποκειμένων, συγκεκριμένα: α) ερωτηματολογίου ανοικτών ερωτήσεων, β) ιχνογραφημάτων παιδιών και γ) παρατήρησης βασισμένης στη φαινομενολογική θεωρία του Husserl (σ. 486-488). Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι η φαινομενολογία του Husserl αναπτύχθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα ως διαμαρτυρία απέναντι στα τότε κυρίαρχα ρεύματα στη Γερμανία, τον καντιανισμό και την ψυχολογία της σχολής του Warzbourg. Η φαινομενολογία του Husserl είναι αντίθετη τόσο στον ιδεαλισμό όσο και στον

* Το κείμενο βασίζεται σε βιβλιοπαρουσίαση που έγινε στο Κέντρο Λόγου και Τέχνης 104 των εκδόσεων Καστανιώτη στις 14 Νοεμβρίου 2000.

εμπειρισμό. Μέσα από την ερώτηση «πώς μπορεί να υπάρξει μια πραγματική γνώση μέσα από την υποκειμενικότητα;», καταλήγει να ξαναβρεί το αυτονόητο της υποκειμενικότητας μέσα στην πρόθεση.

Αυτά τα τρία μεθοδολογικά εργαλεία που αναφέραμε συνιστούν τις τεχνικές που εφαρμόζει η Α.-Β. Ρήγα για την κατασκευή των δεδομένων της. Πληροφορούμεθα, ακόμη, ότι χρησιμοποίησε ημιδομημένες συνεντεύξεις με το προσωπικό της κατασκήνωσης και επιτόπια έρευνα σε γενικό (παιδικό) πληθυσμό (βλέπε σ. 500). Τα σχετικά πορίσματα αποτελούν μέρος άλλων μελετών που δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμη.

Εδώ θα ήθελα να υπογραμμίσω το αυτονόητο: την πολυμορφία των μεθοδολογικών προσεγγίσεων που εφάρμοσε η Α.-Β. Ρήγα. Η επιλογή των τεχνικών, δεδομένων των ιδιαιτεροτήτων και των ορίων καθεμιάς παραπέμπει σε μια προεπιλογή του υλικού που θέλουμε να προσεγγίσουμε. Στην προκειμένη περίπτωση, θα πρέπει, άρα, να θεωρήσουμε ότι στόχος της μελέτης, της έρευνας –ορθότερα–, ήταν η συλλογή ενός υλικού μέσα από πολλαπλές οπτικές και πρισματικές διαθλάσεις.

Από τα παραπάνω θα ήθελα να ξεχωρίσω τους όρους «ποιοτική» προσέγγιση και «ποιοτική» έρευνα. Όσοι δραστηριοποιούμεθα στο χώρο της έρευνας γνωρίζουμε τη διχοτόμηση μεταξύ ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας. Είναι μια ορολογία που έχει γενικευθεί και την οποία χρησιμοποιούμε στο επαγγελματικό μας γλωσσικό

ιδίωμα, είτε άκριτα είτε με αντιρροήσεις· την αποδεχόμεθα, ωστόσο, λόγω της γενικευμένης επικράτησής της. Όταν μιλάμε για ποσοτική έρευνα, εννοούμε μια ερευνητική διαδικασία που καταλήγει σε ποσοτικά δεδομένα, ενώ, αντίθετα, τα δεδομένα της ποιοτικής έρευνας δεν είναι ποσοτικοποιήσιμα.

Είμαι μεταξύ αυτών που πιστεύουν ότι η διχοτόμηση αυτή είναι απόλυτα λανθασμένη, διότι παραγνωρίζεται η βασικότερη ομοιότητα μεταξύ των δύο αυτών, φαινομενικά μόνο, αντίθετων προσεγγίσεων: ο ρόλος του ερευνητή, ο οποίος συμμετέχει και στις δύο περιπτώσεις στην κατασκευή των δεδομένων, αποτελώντας ταυτόχρονα μία από τις κύριες πηγές στρέβλωσης των δεδομένων, όπως και αν τα ονομάσουμε αυτά –ποσοτικά ή ποιοτικά–, λόγω ακριβώς της υπεισερχόμενης υποκειμενικότητάς του.

Είναι γνωστή η διαμάχη μεταξύ των μεθοδολόγων που τάσσονται υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης. Σαν ακραίο σύμπτωμα θεωρώ την προσπάθεια ορισμένων που τάσσονται υπέρ της «ποιοτικής» μεθόδου υποστηρίζοντας ότι σ' αυτήν ενυπάρχει και η δυνατότητα ποσοτικοποίησης των δεδομένων.

Η διαμάχη αυτή που ξεκίνησε από μια τόσο λάθος βάση, από μια καθαρά επιφανειακή αντιπαράθεση μεταξύ δύο διαφορετικών προσεγγίσεων, όχι μόνο εξακολουθεί να υπάρχει, αλλά θα έλεγα ότι έχει παγιωθεί και έχει οδηγήσει στη δημιουργία δύο κατηγοριών ερευνητών: των «ποσοτικών» και των

«ποιοτικών». Κατά κανόνα, πρόκειται για δύο διαφορετικούς κόσμους που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, ανήμποροι να αποδεχθούν αλλήλους και να αλληλοδιδασχθούν. Η αγκύλωση αυτή που παρατηρώ εδώ και χρόνια στο άμεσο επαγγελματικό μου περιβάλλον έχει προσλάβει μια καινούργια και πολύ ανησυχητική μορφή: Δεν υπάρχει πλέον διαμάχη ούτε διάλογος, είναι ένας εκατέρωθεν αλληλοαποκλεισμός και μια ψυχρή αδιαφορία. Ο ένας αγνοεί τον άλλον, όχι βέβαια ρητά, αλλά σίγουρα στην πράξη. Μεταφέροντας εδώ μια προσωπική επαγγελματική μου εμπειρία, επιτρέψτε μου να προτείνω και μια ερμηνεία. Το υπόβαθρο για την κατάσταση αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, η ανασφάλεια του κοινωνικού ερευνητή. Η έρευνα στις επιστήμες του ανθρώπου, για να υπάρξει σήμερα και να χρηματοδοτηθεί, καλείται να αποδείξει τη χρησιμότητά της για το κοινωνικό σύνολο, καλείται να συναγωνισθεί την τεχνολογική έρευνα και να υποστηρίξει το «προϊόν» της. Η πολιτική για τη χρηματοδότηση της έρευνας δεν χαράσσεται πλέον σε εθνικό επίπεδο, αλλά σε ευρωπαϊκό, και ο κοινωνικός επιστήμονας διαπιστώνει, όλο και συχνότερα, ότι το γνωστικό του πεδίο εξοβελίζεται, όλο και περισσότερο, από κάθε καινούργιο Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης. Η έλλειψη αναγνώρισης οδηγεί τον κοινωνικό ερευνητή στην ανασφάλεια και στην

περιχαράκωσή του στα επιστημονικά του «κεκτημένα», όπου σε περιοπτη θέση τοποθετείται η ορθότητα, η μη αμφισβήτηση των μεθοδολογικών του εργαλείων. Ο εγκλωβισμός αυτός ουδόλως ευνοεί την κριτική αντιπαράθεση με τα ίδια μεθοδολογικά εργαλεία, αλλά ούτε και την εγκαθίδρυση ενός δημιουργικού διαλόγου με τον «άλλο», τον άλλο ερευνητή που χρησιμοποιεί διαφορετικές μεθόδους.

Από την άλλη πλευρά, όπως μας λέει η Madeleine Grawitz,* η βαθιά γνώση μιας τεχνικής και η ταυτόχρονη πολυετής εμπειρία οδηγούν στην πεποίθηση για τις ανεξάντλητες δυνατότητες της τεχνικής αυτής και, συνεπακόλουθα, στον κίνδυνο της υπερβολής όσον αφορά τα θετικά της σημεία και τις αρετές της. Αναφέρει, μάλιστα, η Grawitz τον Kaplan: «Δώστε σε ένα παιδί ένα σφυρί και θα δείτε ότι κάθε τι θα του φανεί ότι αξίζει ένα χτύπημα σφυριού». Υπερβολικό, ίσως, αλλά πολύ παραστατικό.

Τα παραπάνω υπογραμμίζουν μια βασική αρετή της έρευνας της Α.-Β. Ρήγα. Εφαρμόζει στην πράξη αυτό που πολλοί από μας αποδεχόμεθα, αλλά δυστυχώς δεν έχουμε πάντοτε τη θέληση ή και τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουμε, δηλαδή εμπειρικές έρευνες που να στηρίζονται στην αλληλοσυμπλήρωση των μεθοδολογικών εργαλείων.

Στην παρούσα εργασία της η Α.-Β. Ρήγα επικεντρώνεται, ωστόσο, αναμ-

* M. Grawitz, 1979, *Méthodes des sciences sociales*, Paris, éditions Dalloz, σ. 515.

φισβήτητα στην παρατήρηση, και με το εργαλείο αυτό θα θέλαμε να ασχοληθούμε κάπως πιο διεξοδικά. Κατ' αρχήν, η παρατήρηση εφαρμόζεται κυρίως στην ψυχολογία, πολύ λιγότερο στην κοινωνιολογία. Προσφέρεται ιδιαίτερα για τη μελέτη ομάδων, πολύ μικρών, όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε (ομάδες παιδιών σε κατασκήνωση), αλλά και μεγαλύτερων: ενός χωριού, για παράδειγμα, ή μιας γειτονιάς. Στην εμπειρική κοινωνική έρευνα χρησιμοποιούνται, κυρίως, οι ατομικές τεχνικές, όπως η συνέντευξη, ειδικά με τη μορφή του ερωτηματολογίου. Βεβαίως, τα προβλήματα που δημιουργούνται λόγω της παρουσίας του παρατηρητή υπάρχουν σε όλες τις ζώσες τεχνικές. Γενικά, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η διαρκής παρουσία του παρατηρητή μέσα σε μια ομάδα είναι πολύ δυσκολότερα ανεκτή από την παρουσία του κατά τη διάρκεια της μιας έως μιάμισης ώρας που απαιτείται συνήθως για τη συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου.

Η ερώτηση-κλειδί για κάθε περίπτωση έρευνας με βάση την παρατήρηση είναι ο τρόπος με τον οποίο ο παρατηρητής κατόρθωσε να γίνει αποδεκτός από την ομάδα. Βεβαίως, η στρατηγική που θα εφαρμόσει ο παρατηρητής εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από την προσωπικότητά του: Ορισμένοι θα προτιμήσουν να παρουσιασθούν στην ομάδα, να εξηγήσουν τα κίνητρό τους, τους λόγους για τους οποίους βρίσκονται εδώ, τα ενδιαφέροντα και τους στόχους τους. Άλλοι, πάλι, θα προτιμήσουν να είναι λιγότερο δηλω-

τικοί, να δώσουν μόνο τις εντελώς απαραίτητες πληροφορίες, να περάσουν κατά το δυνατόν απαρατήρητοι.

Στην εργασία της, η Α.-Β. Πήγα όχι μόνο δεν αντιπαρέχεται το σημείο αυτό, αλλά, αντίθετα, το διαπραγματεύεται αναλυτικά, εκθέτοντας τον τρόπο που αυτοπαρουσιάστηκε και τους στόχους που ακολούθησε. Συγκεκριμένα, θέλησε να αποστασιοποιηθεί από την ομάδα ενηλίκων της κατασκήνωσης, του προσωπικού δηλαδή, για να μην αποτελέσει ένα νέο και επιπλέον πρόσωπο συνδεδεμένο με την άσκηση εξουσίας εκ μέρους της διοίκησης, ώστε να μπορέσει να κινηθεί ελεύθερα μεταξύ της ομάδας των νεαρών κατασκηνωτών. Στη συνέχεια, μας μιλά για τον τρόπο που την υποδέχτηκε η ομάδα, εν μέρει με αδιαφορία, εν μέρει με ενόχληση. Η σχέση αυτή διαφοροποιήθηκε βέβαια κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Κατά τη γνώμη μου, η κριτική απόσταση με την οποία διαπραγματεύεται η Α.-Β. Πήγα το ρόλο της ως παρατηρητή υποδηλώνει, σαφέστατα, τη βαθιά γνώση του μεθοδολογικού εργαλείου που εφαρμόζει αλλά και των προβλημάτων που το χαρακτηρίζουν. Στην έρευνα μέσω ερωτηματολογίων η κομβική σχέση για την ερμηνεία των δεδομένων είναι η αμφίδρομη σχέση μεταξύ ερευνητή και ερευνώμενου ($E \leftrightarrow \epsilon$), στην παρατήρηση η σχέση αυτή διαμορφώνεται και εξειδικεύεται αντίστοιχα ως η αμφίδρομη σχέση μεταξύ παρατηρητή και παρατηρούμενου. Η σχέση αυτή συγκροτείται ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της

ομάδας που αποτελεί το στόχο της παρατήρησής μας και ανάλογα με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συναντάμε την ομάδα αυτή. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μόνο ένας συμμετέχων παρατηρητής, ο οποίος είναι αποδεδειγμένα φιλικά προσκεύμενος στην ομάδα, είναι σε θέση να έχει πρόσβαση στις πληροφορίες στις οποίες στοχεύει η έρευνα. Σε άλλες περιπτώσεις, τα χαρακτηριστικά της παρατηρούμενης ομάδας, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιείται η συνάντηση του παρατηρητή με την ομάδα αλλά και το είδος των προσδοκώμενων πληροφοριών είναι δυνατό να προσδιορίσουν μια άλλου τύπου παρατήρηση, όπου ο παρατηρητής οφείλει να επιδείξει υψηλό βαθμό ουδετερότητας, να μειώσει στο ελάχιστο τις σχέσεις του με τα μέλη της ομάδας, ώστε να λάβει τη θέση του έξωθεν, ει δυνατόν, αόρατου παρατηρητή.

Ας έρθουμε τώρα στο θέμα της κατηγοριοποίησης της παρατήρησης. Μια πρωταρχική κατηγοριοποίηση γίνεται με αναφορά στο βαθμό συμμετοχής του παρατηρητή και ξεκινά από τη μη συμμετοχική παρατήρηση που προϋποθέτει, κατά κάποιον τρόπο, την απουσία, την ανυπαρξία, το «σβήσιμο» του παρατηρητή από την πρόσληψη του παρατηρούμενου. Η μη συμμετοχική παρατήρηση προϋποθέτει, λοιπόν, την ύπαρξη ενός αόρατου, αδιάπραστου τείχους που χωρίζει παρατηρητή και παρατηρούμενο και απο-

κλείει κάθε μεταξύ τους επικοινωνία, είτε ορατή είτε λεκτική. Μια τέτοια κατάσταση προϋποθέτει μάλλον συνθήκες εργαστηρίου και δεν είναι αυτή που θα συναντήσουμε στο χώρο της έρευνας πεδίου, είτε στον τομέα της ψυχολογίας είτε της κοινωνιολογίας. Η συνήθης περίπτωση στους χώρους αυτούς είναι η συμμετοχική παρατήρηση, όπου ο παρατηρητής συμμετέχει, είναι δηλαδή αποδεκτός από την παρατηρούμενη ομάδα μέχρι του σημείου να ενσωματωθεί σε αυτήν και να ξεχαστεί σχεδόν ο ρόλος του ως παρατηρητή, παραμένοντας, ωστόσο, παρών ως άτομο μέσα στην ομάδα. Η έρευνα της Α.-Β. Ρήγα βασίζεται σαφώς στη συμμετοχική παρατήρηση.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη παρουσίαση, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η εν λόγω εργασία είναι εντελώς πρωτότυπη όσον αφορά τη θεματική της (οι νεαροί κατασκηνωτές), βασίζεται στη συλλογή και ανάλυση πρωτογενούς υλικού και ότι το αντικείμενο της παρατήρησης επισωρεύει πρόσθετες και ειδικές δυσκολίες στην εφαρμογή του μεθοδολογικού αυτού εργαλείου –ούτως ή άλλως δύσκολου στην εφαρμογή του–, εφόσον η ομάδα παρατήρησης αποτελείται από παιδιά, μια κατ' εξοχήν δύσκολη ομάδα στην προσέγγισή της.

Αναστασία Κουβέλη

Ερευνήτρια Α΄ Βαθμίδας στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών